

ПЕДАГОГІКА

УДК 37.091.8–055.2:364.326

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/62-1-35>

Алевтина БАГІНСЬКА,

orcid.org/0009-0001-7638-4026

аспірантка

Інституту проблем виховання

Національної академії педагогічних наук України

(Київ, Україна) headmaster34@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ ДО УСВІДОМЛЕНОГО МАТЕРИНСТВА У СТАРШОКЛАСНИЦЬ

У статті розглянуто теоретичні аспекти проблеми формування готовності до усвідомленого материнства у старшокласниць, визначено ключові поняття дослідження: «материнство», «готовність до усвідомленого материнства у старшокласниць», «формування готовності до усвідомленого материнства у старшокласниць».

З метою визначення ключових понять дослідження було використано теоретичні методи – аналіз, систематизація, порівняння наукових підходів, положень, визначень і узагальнень.

Феномен «материнство» визначаємо як функцію жіночого організму народжувати дітей; сферу самореалізації жінки, виконання нею найважливішої суспільної ролі для розвитку суспільства; прагнення здобувати знання, пов'язані з доглядом та турботою за дитиною, її належним вихованням, виявлення любові до дитини, безумовне прийняття та емоційно-ціннісне ставлення до неї.

«Готовність до усвідомленого материнства старшокласниць» розглядаємо як сформованість у них комплексу якостей, що поєднують позитивне ставлення до майбутнього материнства, його суспільну і особистісну значимість, бажання бути в майбутньому матір'ю; прагнення до оволодіння знаннями, уміннями і навичками з основ репродуктивної культури; навичками догляду і піклування за майбутньою дитиною.

Уточнено сутність поняття «формування готовності до усвідомленого материнства у старшокласниць» як цілеспрямований виховний процес, що характеризується глибокими знаннями про материнство та його важливість для суспільства, сім'ї, особистості; усвідомленим емоційним бажанням бути в майбутньому матір'ю; спрямованістю на набуття навичок вдосконалення себе як майбутньої матері.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування у дівчат-старшокласниць готовності до усвідомленого материнства. Подальші наукові пошуки можуть бути спрямовані на розроблення критеріїв, показників та виявлення рівнів готовності старшокласниць до усвідомленого материнства.

Стаття буде корисною для науковців, аспірантів, педагогів закладів загальної середньої освіти, які цікавляться проблемами виховання учнівської молоді.

***Ключові слова:** материнство, старшокласниці, готовність до усвідомленого материнства, формування готовності до усвідомленого материнства.*

Alevtyna BAHINSKA,

orcid.org/0009-0001-7638-4026

Post-graduate Student

Institute of Problems on Education

of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine) headmaster34@ukr.net

THEORETICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF FORMATION OF READINESS FOR CONSCIOUS MOTHERHOOD AMONG HIGH SCHOOL GIRLS

The article deals with the theoretical aspects of the problem of the formation of readiness for conscious motherhood among high school girls. The key concepts of the study are defined, namely “motherhood”, “readiness for conscious motherhood among high school girls”, “formation of readiness for conscious motherhood among high school girls”.

Theoretical methods such as analysis, systematization, comparison of scientific approaches, provisions, definitions, and generalizations were used to determine the key concepts of the research.

The phenomenon of “motherhood” is defined as the function of a female body to give birth to a child; the sphere of self-realization of a woman, her performance of the most important social role for society development; the desire to acquire knowledge about child care, proper upbringing, showing love for a child, unconditional acceptance, emotional and valuable attitude towards children.

The concept “readiness for conscious motherhood of high school girls” is considered as the formation of a complex of qualities of high school girls that combine a positive attitude towards future motherhood, its social and personal significance, the desire to be a mother in the future; the desire to acquire knowledge and skills of the basics of reproductive culture; skills of child care for their future children.

The essence of the concept of “formation of readiness for conscious motherhood among high school girls” is clarified as a purposeful educational process characterized by deep knowledge about motherhood and its importance for society, family, and the individual; conscious emotional desire to be a mother in the future; aimed at acquiring skills to improve oneself as a future mother.

The research does not cover all aspects of the problem of the formation of high school girls’ readiness for conscious motherhood. Further research can be aimed at developing criteria, indicators and identifying the levels of readiness of high school girls for conscious motherhood.

The article will be useful for scientists, post-graduate students, and teachers of institutions of general secondary education, who are interested in the problems of educating youth.

Key words: *motherhood, high school girls, readiness for conscious motherhood, formation of readiness for conscious motherhood.*

Постановка проблеми. Кризові явища в сучасному українському суспільстві призвели до посилення цілої низки проблем, серед яких: втрата престижу сімейного способу життя; масове поширення соціального сирітства; знецінення материнства (відмова від народженої дитини, ранне материнство, одинокі материнство, байдуже ставлення до дитини, відсутність навичок емоційно-позитивного спілкування з нею, відмова частини жінок від материнства (чайльд-фрі), інфантицид (дітовбивство)).

Напрями державної політики щодо важливості проблеми усвідомленого батьківства і материнства, визначено низкою нормативних документів, зокрема: Конституцією України (1997), Сімейним кодексом України (2002), Концепцією Нової української школи (2016), законами України: «Про освіту» (2017), «Про охорону дитинства» (2001), «Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю» (2001).

Формування готовності до усвідомленого материнства у старшокласниць набуває особливої актуальності, оскільки ранній юнацький вік характеризується становленням ціннісної сфери. прагненням до життєвого самовизначення, виробленням зразків жіночності, вибором життєвого шляху, побудовою життєвих планів, в яких значне місце посідає створення сім’ї та народження дітей.

Аналіз досліджень. Проблеми становлення материнської сфери у ранньому юнацькому віці присвячені наукові розвідки (І. Братусь, Т. Говорун, О. Кізь, О. Кікінеджи, В. Кравець, В. Рибалка, О. Тіунова та інші).

Сутність усвідомленого батьківства розкрито такими дослідниками, як І. Бех, О. Безпалько, Л. Гончар, І. Зверева, Л. Канішевська, В. Кравець, Г. Лактіонова, О. Смалько, В. Шахрай та інші).

Питання підготовки до батьківства й материнства, зв’язок усвідомленого батьківства і успішності дитини висвітлено в працях іноземних

дослідників (Р. Берндт, К. Берндт, К. Веджевуд, У. Вернер, М. Мід, Л. Декроз та інші).

Окремі аспекти проблеми підготовки молоді до усвідомленого батьківства, відповідального материнства розкрито в дисертаційних дослідженнях, зокрема: соціально-психологічні умови формування у старшокласників готовності до усвідомленого батьківства (О. Лемещенко); формування готовності до усвідомленого батьківства студентів закладів вищої освіти (С. Красін); формування усвідомленого ставлення до батьківства у здобувачів професійно-технічної освіти (К. Федюшкіна); психологічні умови формування відповідального ставлення до материнства у дівчат старшого шкільного віку (О. Тіунова).

Незважаючи на проведені дослідження, проблема формування у дівчат-старшокласниць готовності до усвідомленого материнства не знайшла широкого висвітлення.

Мета статті – на засадах аналізу досліджуваної проблеми уточнити сутність ключових понять дослідження: «материнство», «готовність до усвідомленого материнства у старшокласниць», «формування готовності до усвідомленого материнства у старшокласниць».

Для досягнення мети було використано теоретичні методи – аналіз, систематизація, порівняння наукових підходів, положень, визначень і узагальнень для з’ясування ключових понять дослідження.

Виклад основного матеріалу. В енциклопедії соціальної сфери поняття «материнство» розглядається як «соціально-педагогічний феномен, сукупність знань, уявлень та переконань стосовно себе у ролі матері, які реалізуються у всіх проявах поведінкової сфери материнства» (Енциклопедія для фахівців соціальної сфери, 2018: 121).

Розглядаючи структуру готовності до материнства С. Аксьонова виділяє такі складові: *біологічну* (сформованість репродуктивних органів, здатність організму жінки зачати, виносити та

народити дитину); *психологічну* (забезпечення належних умов для всебічного розвитку дитини, ціннісне ставлення до неї); *соціально на мікро-рівні* (взаєморозуміння в сім'ї, прийняття ролі матері, відповідальне ставлення до дитини); *соціально на макрорівні* (наявність і спроможність відповідних інституцій підтримувати та виконувати певну частину батьківських зобов'язань щодо догляду, виховання і соціалізації дітей); *економічну* (спроможність утримувати дитину) (Аксьонова, 2016: 101).

Науковець С. Ангелова наголошує на існуванні у суспільній свідомості рольового ідеалу матері, який вона тлумачить як певну ідеальну модель, яка втілює вміння та дії, необхідні для опанування даною роллю, а також якості та риси характеру, якими повинна бути наділена жінка для успішного виконання материнських функцій. Дослідниця розробила типологізацію рольових ідеалів, які мають індивідуальні відмінності залежно від акценту орієнтації: 1) нормативно-орієнтований ідеал, або «правильна матір», відображає уявлення про те, якою вона повинна бути і що має робити відповідно до своєї ролі; 2) емоційно-орієнтований ідеал віддзеркалює власні бажання, прагнення, уявлення та проєкції особистості жінки стосовно реалізації нею ролі матері («гарна матір»); 3) результативно-орієнтований ідеал втілюється шляхом забезпечення умов для повноцінного розвитку дитини, її соціалізації та адаптації у суспільстві, організації догляду та виховання малюка («корисна мати») (с 14 Ангелова, 2014: 14).

Таким чином, феномен «материнство» розглядається як процес самореалізації жінки, пов'язаний з визначенням материнського ідеалу, який «...зазвичай продиктований суспільною свідомістю і особливостями соціокультурного середовища та власними активними діями» (Федюшкіна, 2020: 75).

Дослідник В. Рибалка систематизував психологічну структуру особистості матері у межах трьох вимірів – соціально-психологічно-індивідуального, діяльнісного та виховного.

Характеризуючи соціально-психолого-індивідуальний вимір, науковець виокремлює такі підструктури: 1) спілкування (починається з моменту зачаття дитини, продовжується з дня народження і триває протягом усієї життєдіяльності); 2) спрямованість особистості матері – її наміри закладають основи розвитку дитини; 3) характер жінки, її ставлення до світу, до людей, до діяльності, до речей, до себе; 4) самосвідомість матері, яка виступає опорою для побудови якісно нових зв'язків з дитиною; 5) досвід матері – сукупність специ-

фічних практично зорієнтованих знань, умінь, навичок, реалізація яких забезпечує підтримку життєдіяльності дитини на оптимальному рівні; 6) інтелект матері; 7) психофізіологія представлена самою природою материнських інстинктів, рефлексів, здібностей, які починають проявляти себе уже в період вагітності, а надалі реалізуються в період піклування, догляду за дитиною та її виховання.

Другий вимір моделі психологічної структури особистості матері – діяльнісний. Він проявляється в догляді за малюком, вихованні і навчанні, підготовці дитини до дорослого самостійного життя.

Третій вимір – віковий, проявляється в безкінечній реалізації наступності поколінь, завдяки чому відбувається збереження людського роду (Рибалка, 2012: 8–14).

Отже, вищезазначена тривимірна модель психологічної структури особистості матері характеризує як загальні, універсальні особливості щодо ставлення і взаємодії матері з дитиною, так їхні індивідуальні, психологічні властивості.

Науковець К. Федюшкіна в дисертаційному дослідженні «Формування усвідомленого ставлення до батьківства у здобувачів професійно-технічної освіти» виокремлює наступні компоненти феномена «материнство»:

1) особистий – проявляється у бажанні жінки народити та виховувати дитину у повноцінній сім'ї; наявності якостей та характеристик, які сприяють успішному вихованню дитини;

2) аксіологічний, що проявляється в системі ієрархії цінностей, де материнство займає лідируючу роль; усвідомлення цінності материнства як внутрішньої позиції;

3) пізнавальний – відображає прагнення здобувати знання та збагачувати власний досвід, необхідний для ефективної реалізації материнства;

4) діяльнісний – наявність практичних умінь догляду та турботи за дитиною, налагодження емоційного контакту та спілкування з нею, організація спільної діяльності, яка відповідає віку дитини (Федюшкіна, 2020: 88–90).

Беручи до уваги позиції науковців С. Ангелової (Ангелова, 2014), В. Рибалка (Рибалка, 2012), К. Федюшкіної (Федюшкіна, 2020) уточнено феномен «материнство» як функцію жіночого організму народжувати дітей; сферу самореалізації жінки, виконання нею найважливішої суспільної ролі; прагнення здобувати знання, пов'язані з доглядом та турботою за дитиною, її належним вихованням, виявлення любові до дитини, безумовне прийняття та емоційно-ціннісне ставлення до неї.

Вивчаючи проблему відповідального материнства, Л. Гончар, О. Куркіна констатують, що більшість старшокласниць позитивно ставляться до створення сім'ї та бажають мати дітей в майбутньому. Водночас майже третина дівчат не виявила позитивного ставлення до народження дітей, оскільки народження дитини вони сприймають як навантаження. Науковці стверджують, що більшість старшокласниць мають недостатню практичну підготовку до материнства, що зумовлює необхідність створення науково-методичного забезпечення формування у дівчат готовності до усвідомленого материнства в закладах загальної середньої освіти (Гончар, & Куркіна, 2020: 219).

Науковець В. Шахрай здійснила емпіричне дослідження, яке передбачало визначення рівнів сформованості ціннісного ставлення до материнства у дівчат старшокласниць (на основі розробленої анкети, що містила 37 запитань). Визначено, що 95% опитаних дівчат налаштовані у майбутньому мати повноцінну сім'ю. При цьому найбільш бажаною є народження двох дітей (61% респондентів), однієї дитини (19%), трьох дітей (5%). Окремі дівчата (15%) не висловили свою позицію щодо числа майбутніх дітей.

Результати опитування свідчать, що 78% дівчат замислюються над перспективами майбутнього материнства, 22% дівчат вона не хвилює. Водночас 16% відповідей свідчать про відчуття у дівчат страху щодо майбутнього материнства, що пов'язано з тривогою та невпевненістю у власних силах. Встановлено рівні сформованості ціннісного ставлення до материнства у дівчат-старшокласниць: належний – 13,9% старшокласниць; інфантильний – 58,3% респондентів, байдужий 27,8% старшокласниць. Таким чином, зроблено висновок про неналежний рівень сформованості ціннісного ставлення до материнства (Шахрай, 2022: 208).

Вивчаючи проблему готовності до усвідомленого батьківства у старшокласниць, Л. Канішевська стверджує, що характеризуючи відповідальну матусю дівчата назвали наступні ознаки: «відповідальне ставлення до виховання дітей», «пклування та любов до дітей», «гарна господиня», «ласкава, щира, турботлива», «завжди цікавиться своїми дітьми, щира, добра», «веде здоровий спосіб життя» тощо (Канішевська, 2021: 182–185).

Заслуговує на увагу розроблена В. Шахрай, Л. Гончар, Л. Канішевською, Р. Малиношевським програма факультативного курсу «Підготовка старшокласників до відповідального батьківства «Я – майбутній батько», «Я – майбутня матір», метою якого є: сприяння отриманню учнями старших класів психолого-педагогічних знань, які формують стійкі погляди на сім'ю і батьківство як

цінності та вироблення в учнів певних навичок, що допоможуть у майбутньому здійснювати належне виховання власних дітей та їхній розвиток.

Завданнями програми є: розширення знань учнів про значення сім'ї і батьківства, правові засади їх функціонування; надання учням знань про особливості розвитку дітей на конкретних вікових етапах; набуття учнями знань про репродуктивне здоров'я батьків і його значення для народження та розвитку здорових дітей; поглиблення знань учнів старших класів про засади гармонійних стосунків між членами подружжя і їхній вплив на всебічний розвиток дитини; ознайомлення учнів з елементами сімейної педагогіки і психології, що сприятиме здійсненню в майбутньому належного сімейного виховання; вироблення певних навичок щодо виховання дітей та догляду за ними; розвиток критичного мислення, здатності відстоювати свою позицію, пропонувати шляхи вирішення проблем, насамперед в сфері виховання та розвитку дітей; розвиток у старшокласників позитивних емоцій у ставленні до інших, зокрема молодших за себе, до потенційного батьківства в майбутньому (Шахрай, Гончар, Канішевська, Малиношевський, 2022: 8).

У процесі реалізації факультативного курсу передбачається вивчення таких тем: «Роль сім'ї і батьківства у становленні особистості», «Гармонійні взаємини між подружжям як чинник становлення відповідального батьківства», «Репродуктивне здоров'я молодих людей як майбутніх батьків», «Основи сімейного виховання», «Сімейне виховання дітей немовлячого віку (до 3-х років)», «Сімейне виховання дитини дошкільного віку (4–6 років)», «Сімейне виховання дитини молодшого шкільного віку (6–10 років)»; «Основи батьківської взаємодії з дітьми підліткового віку (11–15 років) та старшого шкільного віку (15–17 років)», «Підготовка старшокласниць до початкового етапу материнства», «Роль батька-чоловіка у вихованні дитини та необхідність підготовки до майбутнього батьківства старшокласників-юнаків».

Упровадження факультативного курсу «Підготовка старшокласників до відповідального батьківства «Я – майбутній батько, Я – майбутня матір» в освітній процес закладів загальної середньої освіти сприяє формуванню в учнів позитивного ставлення до виконання в майбутньому ролі батька і матері як важливих особистісних цінностей (Шахрай, Гончар, Канішевська, Малиношевський, 2022: 11–14).

Враховуючи позиції К. Федюшкіної (Федюшкіна, 2020), В. Шахрай (Шахрай, 2022), поняття «готовність до усвідомленого материнства

старшокласниць» розглядаємо як сформованість у них комплексу якостей, що поєднують позитивне ставлення до майбутнього материнства, його суспільну і особистісну значимість, бажання бути в майбутньому матір'ю; прагнення до оволодіння знаннями, уміннями і навичками з основ репродуктивної культури; навичок догляду і піклування за майбутньою дитиною (Багінська, 2023: 93–95).

Уточнено сутність поняття «формування готовності до усвідомленого материнства у старшокласниць» як цілеспрямований виховний процес, що характеризується глибокими знаннями про материнство та його важливість для суспільства, сім'ї, особистості; усвідомленим емоційним бажанням бути в майбутньому матір'ю; спрямованістю на набуття навичок вдосконалення себе як майбутньої матері.

Висновки. Формування у старшокласниць готовності до усвідомленого батьківства у позаурочній діяльності можливо за умов:

– розроблення і впровадження змістового і методичного забезпечення процесу формування

у старшокласниць готовності до усвідомленого материнства;

– використання потенціалу позаурочної діяльності в контексті досліджуваної проблеми;

– оптимізації взаємодії школи і сім'ї з формування у дівчат-старшокласниць готовності до усвідомленого материнства на засадах партнерства;

– залучення дівчат-старшокласниць до здоров'я збережувальної діяльності, спрямованої на збереження репродуктивного здоров'я;

– використання традицій української народної педагогіки щодо формування у старшокласниць готовності до усвідомленого батьківства;

– проведення семінару для педагогів «Формування у дівчат-старшокласниць готовності до усвідомленого материнства».

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування у дівчат-старшокласниць готовності до усвідомленого материнства. Подальші наукові пошуки можуть бути спрямовані на розроблення критеріїв, показників та виявлення рівнів готовності старшокласниць до усвідомленого материнства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова С. Ю. Підліткове материнство: демографічний аспект проблеми / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАПН України. Київ, 2016. 184 с.
2. Ангелова С. О. Материнство як сфера самореалізації жінки. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*, 2014. Вип. 115. С. 11–14.
3. Багінська А. Т. Формування готовності до усвідомленого материнства старшокласників як соціально-педагогічна проблема. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Progressive science and achievements»*, Доха, Катар, 16–18 березня 2023. С. 93–95.
4. Гончар Л., Куркіна О. Теоретичні й практичні аспекти формування у дівчат-старшокласниць готовності до відповідального батьківства. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 2020. Вип. 34. Т. 2. С. 215–220.
5. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. Звереві. Київ : Універсум, 2018. 536с.
6. Канішевська Л. В. Формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників інтернатних закладів. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*, Т. 1, 2021, С. 171–192.
7. Рибалка В. Талант материнства. *Психолог*, 2012, № 5(485). С. 4–14.
8. Федюшкіна К. А. Формування усвідомленого ставлення до батьківства у здобувачів професійно-технічної освіти : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгманова. Київ. 2020. 315 с.
9. Шахрай В.М., Гончар Л.В., Канішевська Л.В., Малиношевський Р.В. Формуємо готовність старшокласників до відповідального батьківства: методичний посібник. Кропивницький : Імекс ЛТД, 2022. 136 с.
10. Шахрай В. М. Ціннісне ставлення до материнства у дівчат-старшокласниць: стан та методи його формування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Вип. 26., Кн. 2, 2022, С. 206–221.

REFERENCES

1. Aksonova S. Yu. Pidlitkove materynstvo: demohrafichnyi aspekt problemy. [Adolescent motherhood: Demographic aspect of the problem]. / Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M. V. Ptukhy NAPN Ukrainy. Kyiv, 2016. 184 s. [in Ukrainian].
2. Anhelova S. O. Materynstvo yak sfera samorealizatsii zhinky. [Motherhood as a sphere of self-realization of a female]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii «Pedahohichni nauky»*, 2014. Vyp. 115. S. 11–14. [in Ukrainian].
3. Bahinska A. T. Formuvannia hotovnosti do usvidomlenoho materynstva starshoklasnykiv yak sotsialno-pedahohichna problema. [Formation of readiness for conscious motherhood of high school students as a socio-pedagogical problem].

Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsiia «Progressive science and achievements», Dokha. Katar, 16–18 bereznia 2023. S. 93–95. [in Ukrainian].

4. Honchar L., Kurkina O. Teoretychni y praktychni aspekty formuvannia u divchat-starshoklasnyts hotovnosti do vidpovidalnoho batkivstva. [Theoretical and practical aspects of formation of high school girls' readiness for responsible parenthood]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 2020. Vyp. 34. T. 2. S. 215–220. [in Ukrainian].

5. Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery. [Encyclopaedia for specialists in the social sphere]. / Za zah. red. prof. Zvierievoi, Kyiv: Universum, 2018. 536s. [in Ukrainian].

6. Kanishevska L. V. Formuvannia hotovnosti do vidpovidalnoho batkivstva u starshoklasnykiv internatnykh zakladiv. [Formation of readiness for responsible parenthood among high school students of boarding schools]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Serii «Pedahohichni nauky»*, T. 1, 2021, S. 171–192). [in Ukrainian].

7. Rybalka V. Talant materynstva. [The talent of motherhood]. *Psykholog*, 2012, № 5(485). S. 4–14. [in Ukrainian].

8. Fediushkina K. A. Formuvannia usvidomlenoho stavlennia do batkivstva u zdobuvachiv profesiino-tekhnichnoi osvity [Formation of a conscious attitude towards parenthood among students of vocational and technical education] : dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.05. / Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahmanova. Kyiv. 2020. 315 s. [in Ukrainian].

9. Shakhrai V.M., Honchar L.V., Kanishevska L.V., Malynoshevskyi R.V. Formuiemo hotovnist starshoklasnykiv do vidpovidalnoho batkivstva: metodychnyi posibnyk. [Formation of readiness of high school students for responsible parenthood: methodological guide]. Kropyvnytskyi: Imeks LTD, 2022. 136 s. [in Ukrainian].

10. Shakhrai V. M. Tsinnisne stavlennia do materynstva u divchat-starshoklasnyts: stan ta metody yoho formuvannia. [Valuable attitude towards motherhood among high school girls: State and methods of its formation]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: zb. nauk. prats*. Vyp. 26., Kn. 2, 2022, S. 206–221. [in Ukrainian].